

ПОЛИНОВИЙ ПРИСМАК ЧУЖИНИ

ДОКУМЕНТИ ПРО ДОЛЮ МЕШКАНЦІВ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ, ДЕПОРТОВАНИХ ГІТЛЕРІВЦЯМИ НА ПРИМУСОВІ РОБОТИ В НІМЕЧЧИНУ

Нещодавно в органах масової інформації промайнуло повідомлення про наміри уряду ФРН вже плітку поточного року фінансове компенсувати безоплатну, примусову працю мешканців України у роки другої світової війни. Що й казати: акція добропорядна, справедлива і доречна. Вона свідчить про корінну демократизацію суспільного й політичного життя у цій країні, щирі наміри назавжди покінчити з філософією фашизму, хоч частково компенсувати рабам рейху фізичні, моральні й економічні втрати. Поділившись з ними частиною багатств, нагромаджених німецьким народом у мирні повоєнні роки, уряд ФРН не тільки, образно кажу чи, кається у минулому, а й протягує руку дружби на майбутнє.

Спробуємо неупереджено розібратися, чому виникли "білі плями" щодо проблеми, яка народилася у ті важкі для нашого народу роки, хоча не можна сказати, що вона зовсім замовчувалася історичною наукою.

Документальні свідчення про гітлерівську політику масового вивезення людей, особливо молоді, із загарбаних країн публікувались у кількох виданнях протоколів та матеріалів Нюрнберзького процесу¹. Деякі свідчення про таку політику гітлерівського керівництва, окупаційної адміністрації в Україні, в інших регіонах колишнього СРСР містяться у спеціальних збірниках, виданих у 60-80 роки². Були публікації листів юнаків і дівчат з фашистської каторги³. До речі, про примусовий характер депортацій свідчили й самі проводирі Третього рейху. Зокрема, генеральний уповноважений по використанню робочої сили Фріц Заукель 1 березня 1944 р. визнав, що "з 5-ти мільйонів іноземних робітників, які прибули до Німеччини, навіть 200 тисяч не прибули туди добровільно"⁴.

Разом з тим бракує спеціальних праць. На нашу думку, існує кілька причин цього. По-перше, офіційна радянська компартійна ідеологія та пропаганда з недовірою ставились до радянських громадян, котрі опинилися за кордоном, за яких би обставин це не склалося. По-друге, бракувало джерельної бази. Більшість документів зберігалась в архівах Комітету державної безпеки і становили державну таємницю.

Та все має не лише початок, а й продовження. У листопаді 1991 р. Верховна Рада України доручила Кабінетові Міністрів організувати роботу по складанню списків українських громадян-остарбайтерів, які в роки Великої Вітчизняної війни були вивезені фашистськими окупантами та їх посібниками до Німеччини, з метою вирішення питання про відшкодування збитків громадянам України з боку уряду Німеччини. Копіткий пошук

необхідних фактів ведуть співробітники Служби безпеки України, їм тепер не бракує документів. Лише в архіві обласного управління СБУ по Дніпропетровській області зосереджено понад 130 тисяч так званих "фільтраційних справ". Це – своєрідні досьє з матеріалами про людей, вивезених в роки Великої Вітчизняної війни з окупованих районів регіону для роботи на території Німеччини та інших країн, завойованих гітлерівськими військами.

Слід відзначити величезні інформативні потенції фільтраційних справ. Крім того, унікальність цих пам'яток епохи полягає у тому, що все це – оригінали, які мають велику автентичність і вірогідність.

Типовими особливостями цих справ є використання численних фірмових друкарських бланків; різноманітність реквізитів, службових грифів, печаток, штампів, завірених підписів тощо; наявність реєстраційних номерів, вхідних та вихідних фіксацій; різноманітні атрибути ідентифікації осіб; автентичні фотокартки на портах та посвідченнях, дактилоскопічні відтиски, зроблені різними установами в різний час. Складні фільтраційні справи включають документи радянських установ та органів, німецькі документи та матеріали і документи союзницьких військ – англійських, американських, французьких.

Дуже інформативні документи радянського походження. Їх можна поділити на такі групи: 1) особисті документи громадян, депортованих до Німеччини; 2) матеріали допитів, анкети, протоколи та ін.; 3) відомче і міжвідомче листування з метою одержання інформації про цих людей; 4) матеріали свідків про діяльність та політичне обличчя даних громадян під час їх перебування в Німеччині; 5) характеристики, складені офіційними представниками влади на депортованих після їх повернення на батьківщину та ін.

Виділення у фільтраційних справах зазначених різновидів документів дозволяє професійно та якісно здійснювати їх джерелознавчий аналіз та максимально виявляти їх інформаційні можливості.

Як правило, "фільтраційна справа №... на репатріанта..." включала типовий набір з 10-12 документів. У першу чергу, це – "реєстраційні листи" на людей, вивезених до Німеччини, які повернулися в 1945 р. на батьківщину через спеціальні санітарно-перевантажні пункти, розміщені в прикордонних з СРСР районах. Ці "листи" склалися на кожного, хто пройшов "фільтрацію".

Голови та члени реєстраційних комісій – співробітники НКВС – допитували репатрійованих за 14 пунктами. Особливий інтерес викликають відповіді на запитання: чому опинився на території іншої держави, чи був заарештований, чи піддавався допитам, затриманню, штрафам з боку німецької влади (коли, де і за що), чи утримувався в спецтаборах ворога та що там робив (вказати найменування табору та адресу), чи відбував службу в

німецькій армії, поліції, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних батальйонах, що створювалися ворогом; чи служив у німецьких установах, підприємствах, організаціях (в яких, в якості кого).

Зі слів того, хто підлягав перевірці, оперативними співробітниками перевірко-фільтраційної комісії заповнювалась досить об'ємна анкета. Крім звичайних біографічних даних у документах фіксували відомості про трудову діяльність до початку війни та вибуття за кордон; про участь у Великій Вітчизняній війні; де, коли та за яких обставин людина потрапила у полон, в оточення, на окуповану територію. Репатріанта детально опитували про те, скільки разів, коли і де його було затримано, чи допитували його військові, поліцейні органи, гестапо на окупованій радянській території і які питання ставили; якщо його судили, то яким судом, за що, на який термін покарання, де його відбував, як і коли був звільнений, яким іншим репресіям піддавали (його і сім'ю) окупанти; чим займався і де проживав на окупованій території.

Особлива увага приділялася тому, коли і за яких обставин потрапила радянська людина на територію воюючих з СРСР країн, або в окуповану Німеччиною країну. При цьому членам комісії укладачі анкети пропонували докладно з'ясувати, чи потрапив теперішній репатріант за кордон, як військовополонений, мобілізований, чи виїхав добровільно.

Аналіз тисяч "фільтраційних справ" дозволяє зробити певні висновки та узагальнення про методи окупаційного режиму по депортації радянських громадян на примусові роботи до Німеччини. З моменту окупації гітлерівцями був детально розроблений план переміщення на роботи до Німеччини тисяч людей з території України⁵. У 1942-43 рр. мобілізації підлягали, як правило, люди віком від 16 до 25 років, а в останній період окупації – працездатне населення, незважаючи на вік. Мобілізація проходила буденно. У селах через старост, в містах через біржі праці відібрані особи направлялись для проходження медичної комісії. Через деякий час на ім'я призначеного до вивозу надходило так зване "зобов'язання", у якому зазначалося: "На підставі І Рейхміністра зайнятих східних областей про впровадження обов'язку в зайнятих східних областях з дня 19.12.1941 року зобов'язані Ви до праці поза границями зайнятих областей" та вказувалося місце і час явки з одягом та взуттям. Тут же містилось застереження: "У випадку Вашого нез'явлення, непослух цього рішення доведе до примусових заходів проти Вас або проти Ваших родичів: Крім того, порушення Вами обов'язку праці каратиметься в'язницею, тюрмою або замкненням у таборі для примусових робіт". Документи свідчать, що незважаючи на погрози, багато людей намагались уникнути явки на збірні пункти, їх приводили поліцаї.

Ось характерні свідчення: "Прийшли поліцаї і три німці. Мене арештували і привели до сільської управи. Наступного дня погнали до м. Дніпропетровська на вокзал. Завантажили нас у товарні вагони і відправили

до Німеччини"; "Я поїхав у село Литвинівку за продуктами, де мене затримала поліція і доставила на біржу. Там мені пояснили, що я маю з'явитися через декілька днів знов на біржу для відправлення до Німеччини. Я не з'явився, тоді прийшла поліція, мене забрали і повели на станцію Баглей..."⁶.

"На шляху слідування умови утримання були такими, що втікати не було можливості. Біля кожного вагона стояли німецькі солдати, на ніч вагони зачинялися. На станціях по одній людині випускали по нужді". "У вагоні знаходилось по 45-50 чоловік. Їсти давали один раз протягом трьох діб", "вісім діб ешелоном і одна буханка хліба" – згадували репатріанти⁷.

Важливу й цікаву інформацію дослідник отримає з відповідей на такий пункт анкети: "Відомості про рід занять та місце проживання за кордоном". Спрямованість опитування комісіями видно з таких запитань, які задавали репатріантові: "Чи служив в арміях країн, які воювали з СРСР, або в інших військових антирадянських формуваннях", "коли та за яких обставин повернувся в СРСР або прибув на кордон СРСР (одиначним порядком або в групі) і з ким з'явився добровільно чи був затриманий, ким і коли".

Репатріантів розглядали якщо не як "зрадників Батьківщини", то, принаймні, людей, "що не виявили достатньої мужності і працювали на фашистів". У кожному шукали "замаскованого ворога", "іноземного шпигуна", "диверсанта". НКВС намагався виявити осіб, які становили загрозу для радянської системи ще в довоєнний період. Не були випадковими запитання анкети: "Чи судився за Радянської влади (ким, коли і за що та міра покарання)". Характерна і приписка, що демонструвала недовіру до репатріантів з боку комісії: "Зі слів – не судився". Треба віддати належне замученим перевірками людям: практично не зустрічаються позитивні відповіді на пункт 23-й анкети: "Кого з радянських громадян знаєте як зрадників Батьківщини та (їх) посібників (вказати прізвище, ім'я, по-батькові, основні дані, в чому виявлялась їх зрадницька діяльність і де вони зараз перебувають".

Незважаючи на це, кожний репатріант повинен був указати кількох чоловік, які б могли підтвердити викладене в анкеті, дані про близьких родичів, а також точну адресу, куди має намір їхати проживати, перерахувати всі наявні в нього документи.

Наприкінці анкети була рубрика-граф для зняття дактилоскопічного відтиску вказівного пальця правої руки та місце для фотокартки.

У документах зустрічаються і "опитувальні листи прибулих на Батьківщину з німецької неволі". Метою їх оформлення було виявлення осіб, що здійснювали депортацію людей, їх помічників, посібників. У таких "листах" фіксувались умови та обставини переправлення людей з України на територію німецького рейху, як відбувався розподіл на роботу (купівля-

продаж, огляд на біржі праці, конвоювання, ув'язнення до концентраційного табору тощо), повідомлялося про умови життя в неволі (рід роботи, кількість годин праці, оплата, харчування та житло, постачання необхідними предметами – взуттям, одягом, охорона, факти знущань, побиття та інших злочинних дій власників підприємств, табору, гуртожитку, поліцаїв, винних в експлуатації та знущаннях з радянських громадян.

"Фільтраційні справи" вміщують численні відомості про умови життя та долі людей, депортованих до Німеччини. Після прибуття до місця призначення, людей розподіляли на роботи.

Можна виділити три основні категорії робітників: батраки у бауерів, робітники заводів та обслуга трудових таборів. Працюючи на поміщика, доглядали худобу, вели домашнє господарство. Умови праці були важкими, на добу відпрацьовували по 10-12 годин. Замість платні видавали одяг та взуття, годували. Іноді їм платили по 20-45 марок. Господарі ставилися до них як до кріпаків. Часто в матеріалах "фільтраційних справ" знаходимо: "господар знущався, бив"⁸.

У протоколі допиту Є.Є.Сокур читаємо: "...Працювали з 6-ти ранку до 11 годин ночі, платили 20 марок, їсти давали: кофе, 50 грамів хліба, на обід суп, на вечерю – 150 грамів хліба, іноді гаряче вариво..."⁹.

Бувало, що люди втікали від бауера, тоді їх ловили, відправляли до в'язниць, концтаборів¹⁰.

На заводах, фабриках, у шахтах, на будівництві, обслуговуванні залізниць репатріанти використовувались як чорнороби. Мешкали в робітничих таборах, недалеко від місця роботи. Табори охоронялись, умови життя були рабські. Виходити до міста забороняли, та й вихідних здебільшого не було. Табори були оточені колючим дротом, вікна забивались, закривалися ґратами. Годували так, що люди пухли від голоду.

О.І.Демиденко свідчила: "Працювала на фабриці "Шустер" по 12-13 годин, оплата 10-15 марок у місяць, їжа: бруква, капуста, хліба 300 грамів. Взуття – дерев'яні колодки, одягу жодного. Проживали у бараках за колючим дротом. Через погане харчування не виходили на роботу, штрафували, не давали їсти по три дні, садили в льох, обливали водою. Від майстрів доводилось отримувати і по потилиці, і по вухах"¹¹. "Працювала в ливарному цеху по 12 годин, платили 20 марок на місяць, давали 300 грамів хліба і два рази на день варену брукву. З одягу – робітничий костюм і черевики на дерев'яному ходу. На роботу і з роботи водили під охороною," – розповідала на допиті Н.Н.Голомоз¹².

У справах знаходиться чимало документів, які німецькі власті видавали радянським громадянам: посвідчення особи, медичні картки, робочі книжки. Практично на кожному документі – фотографії та відтиски пальців. В робочих картках кількома мовами зазначалось: "дана робоча картка дає

право на роботу лише до поіменованого роботодавця і втрачає силу після залишення цього місця роботи". На лицевій стороні документа значилось: "Власнику цього дозволяється вихід з приміщення лише заради праці". Іноді репатріантам видавали лише номерки з вимогами: "Цей номер надягати на себе, зберігати, номер помітити".

Нестерпні умови життя викликали опір: "...за відмову від роботи, поскільки не давали нам їсти, була піддана арешту строком на три місяці у Нюрнберзькій в'язниці"¹³.

Зазначені матеріали дають можливість встановити місця зосередження робочої сили з різних районів України на території Німеччини, Франції, Австрії, Польщі, Чехословаччини та ін., періодичність переміщення людей, їх зайнятість, професійну підготовку, форми контролю з боку гітлерівських органів за порядком в середовищі остарбайтерів.

Особі, що пройшла реєстрацію в комісії, видавалося направлення на постійне, місце проживання з поміткою "видом на жительство служить не может". Документ після приїзду, засвідчувала анкетні дані та місце роботи репатріанта до війни.

Завершують "фільтраційні справи" "висновки", в яких члени перевірконо-фільтраційних комісій при місцевому НКВС указували, що "проведеною перевіркою компматеріалів не добуто", а при їх наявності зазначалась їх суть і заповнювалася "постанова" на зворотній стороні документа, де передбачалося три варіанти: "1-й – вважати громадянина перевіреним, фільтраційну справу здати до архіву УНКВС для зберігання та взяття на оперативний облік; 2-й – передати справу у підрозділ НКВС для продовження розслідування і 3-й – на випадок арешту репатрійованого справу передати слідчим органам".

У 1955 р. "фільтраційні справи" переглядалися і залишалися в архівах КДБ і на спеціальному обліку – "як звільненого англо-американськими військами", що відображалось у відповідній довідці. Саме перебування на такому обліку було підставою для заборони виїзду репатрійованих громадян за кордон, влаштування на роботу в деякі установи, на підприємства, допуску до секретних відомостей тощо. Практично, протягом десятиріч держава не довіряла своїм громадянам, так би мовити "про всяк випадок". Органи держбезпеки колишнього Радянського Союзу довгий час переслідували людей, які хоч би чимось привертали їхню увагу. Детальна "розробка", постійне обмеження в правах нерідко ламали життя людей – і це знаходить підтвердження у численних "фільтраційних справах".

На окрему розмову заслуговують справи військовополонених репатріантів, в'язнів концентраційних таборів, радянських громадян німецької національності – "фольксдойче". У них – інші документи, інші долі.

В цілому, матеріали "фільтраційних справ є цінними джерелами для вивчення суспільно-політичного життя радянських людей у 40-і роки. Вони дають можливість вивчати процеси, пов'язані з становищем українських громадян на території, окупованій гітлерівською Німеччиною, депортацією людей за кордон, умовами перебування їх у країнах Західної Європи, проходженням реєстрації, численних перевірок, пізнати долю багатьох людей.

Документи "фільтраційних справ" чекають на своїх дослідників: істориків, краєзнавців, письменників, журналістів. З матеріалами повинні познайомитись і самі колишні репатріанти, їхні родичі.

ПРИМІТКИ

¹ Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: в 7-ми томах. – М., 1958-1961. – Т. III-VIII; Нюрнберзький процес над головними німецькими військовими злочинцями: Сб. матеріалів: в 3-х томах. – М., 1966. – Т. 3. – С. 5-121.

² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. документів. – К., 1963; Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944). – 3-е изд. – М., 1985; Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза: Документы и материалы. – М., 1987; Днепропетровская область в годы Великой Отечественной войны (1941-1945): Сб. документов и материалов. – Днепропетровск, 1962 та ін.

³ Листи з фашистської каторги: Зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини. – К., 1947; Люди Радянської Житомирщини про німецьку каторгу: Зб. листів та спогадів. – Житомир, 1948.

⁴ Нюрнберзький процес... Сб. матеріалів в 7-ми томах. – М., 1961. – Т. VII. – С. 486.

⁵ Брюханов А.И. Вот как это было. О работе миссии по репатриации советских граждан. Воспоминания советского офицера. – М., 1958. Земской В.Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944-1951 годы. – История СССР. – 1990, № 4. – С. 26-41.

⁶ Архів Управління Служби безпеки по Дніпропетровській області. – Фонд фільтраційних справ. – Спр. 85231. – Арк. 4; Спр. 85235. – Арк. 5.

⁷ Там само. – Спр. 86670. – Арк. 5.

⁸ Архів УСБУ по Дніпропетровській області. – Спр. 1396. – Арк. 7.

⁹ Там само. – Спр. 85228. – Арк. 6.

¹⁰ Там само. – Спр. 87436. – Арк. 5.

¹¹ Там само. – Спр. 86627. – Арк. 8.

¹² Там само. – Спр. 85232. – Арк. 7.

¹³ Там само. – Спр. 85240. – Арк. 3.

Доктор історичних наук, професор
Микола КОВАЛЬСЬКИЙ,
кандидат історичних наук
Віктор ЧЕНЦОВ